

СОФИЈА ПЕТКОВИЋ, Археолошки институт, Београд
АЛЕКСАНДАР КАПУРАН, Археолошки институт, Београд

АРХЕОЛОШКА ИСКОПАВАЊА НАЛАЗИШТА ГАМЗИГРАД – ROMULIANA 2007–2008. ГОДИНЕ

УДК: 902.2(497.11)"2007/2008" ; 904"652"(497.11)

DOI: 10.2298/STA1363287P

Кратко саопштење
(претходно)

e-mail: spetkovi@ai. ac.rs

Примљено: 29. јануар 2013.

Прихваћено: 23. април 2013.

Апстракт. – У чланку су приказани резултати систематских археолошких ископавања 2007–2008. године на локалитету Гамзиград – *Felix Romuliana* у југоисточном делу утврђене царске палате, на Сектору терми. Настављено је истраживање касноантичког хоризонта живота (из последње четвртине IV и прве половине V века) и хоризонта изградње Галеријеве палате с краја III – почетка IV века, као и старијег римског хоризонта живота, представљеног великом грађевином јавног карактера из III века. Такође, у једној сонди су истражени праисторијски културни слојеви, који су претходили римском насељу, све до културно-стерилног слоја, здравце.

Кључне речи. – Источна Србија, Зајечар, Гамзиград, систематска ископавања, касноантички период, *Felix Romuliana*, терме, портик, праисторија.

Систематска ископавања на археолошком налазишту Гамзиград – *Romuliana* настављена су 2007. и 2008. године на Сектору терми у југоисточном делу утврђене палате, у оквиру Дугорочног плана археолошких истраживања (2005–2009. године), сачињеног према потребама заштите Ромулијане као споменика културе од изузетног значаја (Решење МК бр. 633 – 00 – 255/2007 – 03, Од 07. 03. 2007.).¹

2007. године радило се у квадратима L^{XXIV}, M^{XXIV}, M^{XXIII} и M^{XXII} (Пл. 1), отвореним 2005. године, где су ископавања заустављена на нивоу с краја V – почетка VI века (ниво с).

Иако се 2007. године радило са скромним финансијским средствима, у кампањи од 10. септембра до 5. октобра, ископ из 2005. године доведен је на ниво портика старијег утврђења Ромулијане, ниво г.

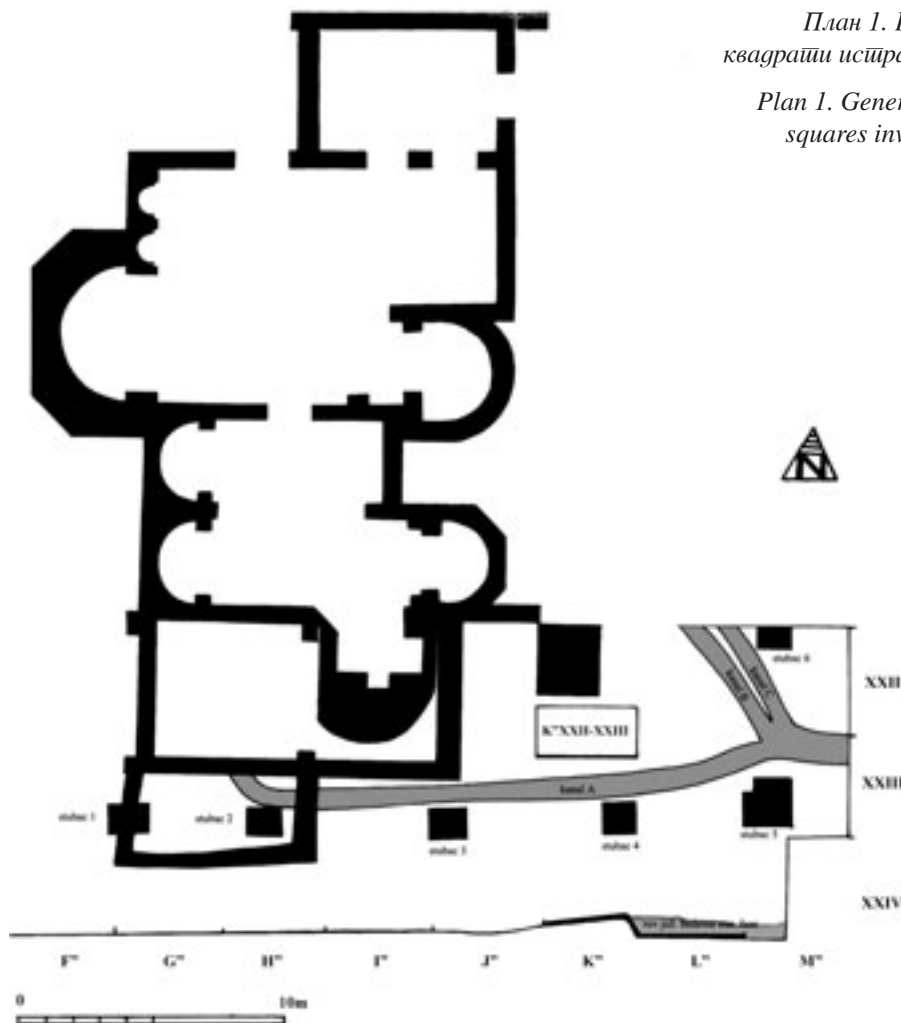
Ископавањима 2007. године потврђена је стратиграфија културних слојева, констатована ранијим истраживањима на Сектору терми (сл. 1).²

– Испод нивоа с констатован је моћан слој D, дебљине 50–75 cm, који се састоји од грађевин-

¹ Истраживања на Сектору терми вршена су 2004. и 2005. године, а 2006. године није било ископавања, због изостанка финансирања од стране Министарства културе Републике Србије. Археолошку екипу чинили су др Софија Петковић, руководилац археолошких истраживања, Археолошки институт у Београду, мр Маја Живић, кустос Народног музеја у Зајечару, Александар Капуран, М.А, истраживач-сарадник Археолошког института у Београду, Јана Шкундрић и Бранко Алексић, апсолвенти археологије на Филозофском факултету у Београду, Никола Иванковић, апсолвент Архитектонског факултета у Нишу и 12 физичких радника.

² Петковић 2008a, 61; Петковић 2008b, 64–67.

* Чланак је настао као резултат рада на пројекту: *Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилизној, војној и резиденцијалној карактера у римским провинцијама на тлу Србије* (бр. 177007), финансираног од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

План 1. Генерални план Сектора терми, квадрати истражени 2004, 2005. и 2007. године

Plan 1. General Plan of the Section of the thermae, squares investigated in 2004, 2005 and 2007

ског шута, фрагмената тегула, камена и кречног малтера, измешаних са мркожутом глиновитом пескушом и садржи налазе последње четвртине IV–V века;

- **Ниво d** је основа слоја D, а чини га подница од лошег кречног малтера жуте боје у јужном делу кв. M^{XXIV}, а у кв. M^{XXII} и северном делу кв. M^{XXIII} објекат правоугаоне основе, који се пружа у правцу север–југ, димензија 6 x 4,5 m, означен као кућа 1/07. Кућа 1/07 је девастирана у пожару и срушена, што је потврђено стратиграфијом слојева у њеној унутрашњости. Испод урушене кровне конструкције од тегула и имбрекса констатован је прослојак гаражи дебљине 10–15 cm, који је покривао подницу од светложутог набоја. Сачувани делови источног и јужног зида куће (ширине од 65 cm, највеће очуване висине од 40 cm) изграђени су од ломљеног камена и тегула ве-

заних лошим жутим малтером, највероватније су носили горње делове грађевине од плетера и набоја или дрвета. У кући 1/07 нађено је више керамичких посуда, које је могуће реконструисати – лонци, зделе, поклопци, један крчаг, затим керамички жишци, од којих један са два горионика, дворедни чешаљ од јелењег рога профилисаних краћих страна, дршка ножа и богато украшена пиксида од истог материјала, бронзане крстообразне фибуле и фибуле са посувраћеном стопом, више комада бронзаног новца царева Валентинијанске династије, гвоздени предмети и алатке, фрагменти стаклених посуда и сл. Покретни налази се могу датовати у распону од последње четвртине IV до средине V века;

- **Ниво d₁** чини малтерна подница у кући 1/07, која припада старијој фази овог објекта, а покривена је подницом од жутог набоја (ниво d);

Сл. 1. Јужни профил у кв. L”–M”XXIV

Fig. 1. The south section in squares L”–M”XXIV

Сл. 2. Северни профил сонде у кв. K”XXII–XXIII

Fig. 2. The north section in squares K”XXII–XXIII

- **Ниво d₂** најстарији је малтерни под у кући 1/07, покривен млађом малтерном подницом (ниво d₁) и нивелацијом од жутог песка и ситног шљунка. Налази из нивелације најстаријег нивоа у кући 1/07 се, такође, датују у последњу четвртину IV – прву половину V века;
- **Слој Е**, дебљине 15–40 cm, чини тамномрка земља са шутом и прослојком гаражи при дну слоја, која садржи налазе друге половине, односно последње трећине IV века;
- **Ниво е** је малтерни ниво, констатован у свим истраженим квадратима јужно и источно од Галеријевих терми. На овом нивоу, уз источни профил кв. M”XXIII, констатована је елипсаста основа пећи 1/07, док је у кв. M”XXII констатована пећ 2/07 са правоугаоном основом поплочаном тегулама, димензија 1 x 0,75 m, највероватније ковачка пећ. У кв. L”–M”XXIV у основи су констатовани трагови 8 кружних дурека (a–h), пречника од 15 до 40 cm, распоређени у три реда у правцу исток–запад, чињећи основу димензија 7 x 3 m, која можда представља остатке неке надстрешнице. Са нивоа е укопане су у кв. L”XXIV јама 1/07 и јама 2/07, које су, осим грађевинског шута, садржале малу количину археолошких налаза (углавном уломака керамичких посуда) из IV века;
- **Слој F**, просечне дебљине око 30 cm, чини супструкција нивоа е од ломљеног камена и крупнијег шљунка измешаног са кречним мал-

- тером и, местимично, нивелациони слој црвеномрке пескуше, а садржи археолошке налазе (углавном уломке керамичких и стаклених посуда) с краја III и из прве половине IV века;
- **Ниво f** је малтерна подница млађег утврђења на Гамзиграду, односно Галеријево утврђене палате, у кв. K”–L”–M”XXIV и кв. M”XXII–XXIII од коте 184,75 m на западу до коте 184,55 m на истоку (просечна кота 184,64 m). Дуж јужног профила кв. L”–M”XXIV констатован је укоп испуњен гаром, ситнијим грађевинским шутом и црвеномрком пескушом, темељни укоп или укоп од вађења јужног бедема старијег утврђења на Гамзиграду, у коме је нађена већа количина археолошких налаза, уломака керамичких и стаклених посуда, металних и коштаних предмета и бронзаног новца друге половине III века (сл. 4). У кв. K”XXIV, на овом нивоу откривен је део веће пећи кружне основе, пречника око 3 m, чија јужна половина залази у јужни профил квадрата, пећ 3/07. Ова пећ обнављана је више пута, што се манифестује прослојцима пепела и запечене земље у пресеку дна. Горња конструкција пећи 3/07 потпуно је уништена нивелацијом терена за ниво е, а оскудни налази керамике не могу ближе одредити њену функцију;
- **Слој G** чини нивелациони слој тамномрке и жутомрке глиновите земље са ситнијим грађевинским шутом (фрагментима опеке и умрвљеним малтером) и траговима гаражи. У кв.

Сл. 3. Остаци фреске *in situ* у полукружној ниши на западном зиду аподитеријума Галеријевих терми

Fig. 3. The remains of fresco *in situ* in semicircular niche on the western wall of apodyterium of Galerius' bath

М^{XXII}–XXIII овај слој је нивелација интензивног грађевинског шута, која је уједно супструкција нивоа f. Археолошки налази из слоја G припадају другој половини III – првој половини IV века и праисторијском периоду (млађе гвоздено доба);

– **Ниво g** чини малтерна подница портика дуж јужног и источног бедема старијег утврђења, тзв. старије грађевинске фазе Галеријеве палате, и ниво жутомрког набоја са умрвљеним малтером. На овом нивоу, поред остатака зиданих стубаца јужног портика, откривених 2004–2005. године (ступци 1–4),³ на граници између кв. М^{XXIV} и М^{XXIII} констатован је угаони стубац (стубац 5), у виду латиничног слова L, а уз северни профил кв. М^{XXII}, стубац источног портика (стубац 6). Ступци су зидани тегулама везаним кречним малтером. Косо засечене ивице спољних тегула, којима је зидан стубац 5, дају естетски ефекат пирамидалног лица (сл. 5). Приликом изградње млађе фазе палате, оба ступца (стубац 5 и 6) правилно су срушена, готово одсечена, на истој нивелети, а затим прекривена супструкцијом од трпанца и новом малтерном подницом (ниво f). Са нивоа g укупани су водовод-

ни канали А и В, као и одводни канал С, истражени 2004–2005. године.⁴ Ове године је у кв. М^{XXIII} откривен спој поменутих канала, као и одводни канал D, који је спроводио вишак воде из водовода (канал А–В) и отпадне воде (канал С), кроз источни бедем, ван утврђења. На самом споју поменутих канала, констатован је *oculus* покривен већим каменим блоком, који се могао померати. Канал D, ширине 0,80 m, покривен је на исти начин као одводни канал С, крупнијим ломљеним каменом фрагментима тегула, везаним хидрауличним кречним малтером. Овај канал можда представља главни канализациони одвод утврђења старије фазе (*cloaca*). Уз источни профил кв. М^{XXII}, у близини ступца 6, констатовани су и остаци зида неке грађевине, срушене приликом изградње Галеријеве утврђене палате (сл. 5).

³ Петковић 2008а, 61, Сл. 3, 5 и 6; Петковић 2008б, 65–66, Сл. 1, 3, и 5.

⁴ Петковић 2008а, 62, Сл. 6; Петковић 2008б, 66, Сл. 1, 3, 4 и 5.

⁵ Капуран 2008, 247–251, Сл. 1, 3 и 4.

Археолошким истраживањима 2007. године у југоисточном делу утврђене палате *Felix Romuliana* констатована је велика разлика у нивелети основа стубаца јужног портика старијег и млађег утврђења, која износи 1,89 m. Такође, чини се да постоји велика разлика између нивелете улаза у југоисточну кулу старије фортификације, кулу V и источног портика из исте фазе. Ову недоумицу око хронологије старије и млађе фортификације Ромулијане могла би да разреши будућа ископавања планирана у оквиру систематских археолошких радова, пре свега отварање ископа ка јужном и источном беду и истраживање југоисточног угла утврђења, односно старије квадратне куле V и млађе полигоналне куле 5.

Током кампање 2007. године на Сектору терми отворена је и сонда на граници квадрата K"XXII и K"XXIII, правца исток–запад, димензија 4 x 2 m, да би се утврдила стратиграфија најстаријих слојева и нивелета културно стерилног слоја, здравице (Пл. 1).

У овој сонди констатована је следећа стратиграфија културних слојева (сл. 2):⁵

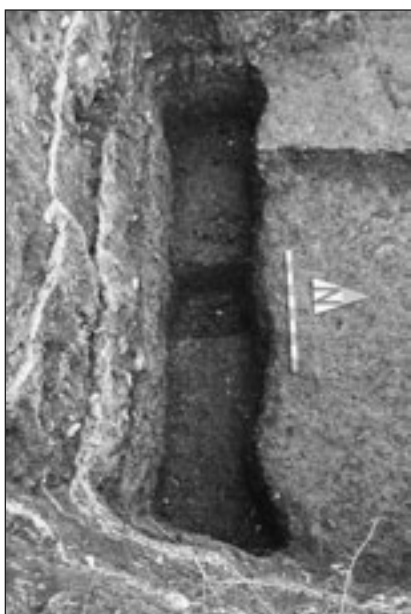
– **Слој G**, мркожута глиновита земља са умрвљеним малтером (у просеку до коте 184,53 m), садржи оскудне римске налазе и фрагменте керамике, који се могу датовати у дакогетски културни круг;

– **Слој H**, зеленкастожута глина, (у просеку на kotaма од 184,53 m до 184,18 m), у коју су укопани римски водоводни канал A и јама са нивоа e (јама 1/05, 2/05, 1/07, 2/07), а од налаза преовлађује праисторијска керамика старијег и млађег гвозденог доба и велика количина уситњеног црвенкастог кућног лепа;

– **Слој I**, зеленкастомрка глина (у просеку на kotaма од 184,18 m до 183,97 m), која садржи мало фрагмената керамичких посуда старијег и млађег гвозденог доба;

– **Културно стерилан слој, здравица**, жута глина, која почиње од коте 184,00 m, на западу, односно коте 183,60 m, на истоку сонде.

Слојеви H и I косо се спуштају од запада ка истоку, где се завршавају на нивоу здравице (сл. 2). Од археолошких налаза у оба слоја преовлађују

Сл. 4. Део укопа шемелној рова јужног бегема старијег утврђења дуж јужног профила кв. L"–M" XXIV, са истока

Сл. 5. Ниво g, југоисточни угао портика старијег утврђења, стубици 4, 5 и 6 и канали A, B, C и D, са југозапада

Fig. 4. A part of the foundation ditch of the south rampart of the earlier fortification, along the south section of squares L"–M" XXIV, from the east

Fig. 5. Horizon d, the southeastern corner of porch of the earlier fortification, pillars 4, 5 and 6 and canals A, B, C and D, from the southwest

фрагменти праисторијске керамике старијег и млађе гвозденог доба. Будући да поменути слојеви прате природан пад терена, приликом ископавања темељних ровова за зидове терми у римском периоду избачена земља је нивелисана у правцу истока. Тада је девастиран и стамбени објекат из млађе гвозденог доба, чије остатке у виду мањих и већих комада лепа садржи слој Н.

Земља кориштена за нивелацију терена у југоисточном делу утврђења можда потиче и из ископа темељних ровова јужног бедема и квадратних кула старије фазе утврђења. Затрпани део темељног рова јужног бедема, откривен у кв. М”–L”XXIV (сл. 4), садржао је у својој испуни и већу количину атипичне керамике из старијег гвозденог доба.

Наведени подаци указују на то да је акад. Д. Срејовић исправно сматрао југоисточни део Галеријеве палате и простор на левој обали Драгановог потока ван утврђења локацијом праисториског насеља из гвозденог доба, које припада периоду VII века п.н.е.

2008. године су настављена систематска археолошка ископавања на Сектору терми у југоисточном делу утврђене палате.⁶

Иако се и ове године радило са скромним финансијским средствима, у кампањи која је трајала од 21. јула до 21. августа, односно 28 радних дана, добијени су значајни резултати, који осветљавају историју и градитељство на Гамзиграду у времену од почетка 3. до краја 5. века.

С обзиром на ограничена финансијска средства,⁷ одлучено је да се у оквиру терми сондажно истраже остаци старије грађевине, откивени археолошким ископавањима 2002. године у аподитеријуму и 2005. године испод темеља судаторијума и тепидаријума Галеријевог купатила. Такође, у циљу конзервације и презентације Галеријевих терми, истражена је апсидална просторија уз западни зид аподитеријума, тзв. „Галеријева свлационица“, за коју је 2005. године констатовано да је у потпуности запуњена грађевинским шутом, са видљивим остацима обрушеног зиданог свода (сл. 6).

Археолошким ископавањима утврђено је да је апсидална просторија у ствари базен са хладном водом, *frigidarium*, обнављан у два наврата. Нађена су три малтерна нивоа, дна базена, од којих је најмлађи на коти 186,50 m, старији украшен мозаиком од белих, црних и сивих камених тесера, на коти 186,30 m, а најстарији са траговима оштећеног, малтерног дна на коти 185,95 m (сл. 7).

Сл. 6. Аписца тзв. „Галеријева свлационица“ западно од аподитеријума терми пре ископавања, са деловима обрушене свода, са југоистока

Fig. 6. The apse of the so called “Galerius’ dressing room” to the west from apodyterium before the excavations, with the part of collapsed vault, from the east

Најмлађи малтерни ниво постављен је непосредно изнад дна базена украшеног мозаиком, док је између њега и најстаријег нивоа констатован нивелациони слој тамно–мрке земље са траговима гарежи, дебљине око 30 cm, који је садржао мању количину фрагмената керамичких посуда III–IV века, атипичних фрагмената стаклених посуда и прозорског стакла, угљенисаног дрвета и животињских костију. Такође, две фазе адаптације фиғидаријума констатоване су и на источном зиду просторије, према аподитеријуму (сл. 8).

У грађевинском шуту, који је испуњавао апсидалну просторију, осим велике количине камених мозаичких тесера, констатоване су и коцкице од стаклене пасте тамноплаве и златне боје, које можда указују на украс зиданог свода фриғидаријума.

⁶ Археолошку екипу су чинили: Др Софија Петковић, руководилац истраживања, Археолошки институт у Београду, Мр Маја Живић, кустос Народног музеја у Зајечару, Александар Капуран М.А., Археолошки институт у Београду, Бојана Илијић, кустос Завичајног музеја у Књажевцу, Соња Дамњановић, Милена Муминовић и Никола Пашић, студенти археологије на Филозофском факултету у Београду. На ископавањима је радило и 10 физичких радника.

⁷ Од тражених 4 000 000 динара за реализацију Плана археолошких истраживања на Ромулијани, од Министарства културе Републике Србије добијено је 800 000 динара, са којима су у периоду од 21. 07. до 06.09. 2008. реализована међународна српско–немачка истраживања на Ромулијани – *extra muros* и, делимично, систематска истраживања на Сектору терми.

Сл. 7. Фригидаријум западно од аподитеријума Галеријевих терми, са југоистока

Fig. 7. Frigidarium to the west from apodyterium of Galerius' bath, from the southeast

Сл. 8. Фригидаријум западно од аподитеријума Галеријевих терми, са југозапада

Fig. 8. Frigidarium to the west from apodyterium of Galerius' bath, from the southwest

На источном зиду, уз југоисточни угао базена фригидаријума, нађени су остаци керамичке водоводне цеви, која је зазидана приликом најмлађе фазе обнове.

Такође, уз југоисточни угао апсиде, на јужном зиду је констатован правоугаони отвор за водоводну или одводну цев, која недостаје, а одговара најмлађем малтерном нивоу у фригидаријуму.

У најмлађој фази обнове, постављени су камени блокови, којима је формирано степениште од два степеника према аподитеријуму и према самом базену, а у унутрашњим угловима апсидалне просторије, уз њен источни зид, призидани су ступци од ломљеног камена везаног кречним малтером (дим: 0,65 x 0,40 m), носачи унутрашњих степеника (сл. 8).

Најстарији малтерни ниво у истраженој апсидалној просторији, могао је припадати просторији старије грађевине испод терми, која је, с обзиром на правоугаону основу испод апсиде фригидаријума, видљиву уз њен спољни зид, могла бити квадратне основе (Пл. 2).

Приликом чишћења источног зида апсидалне просторије, уз североисточни угао, на западном зиду аподитеријума, констатоване су две полукружне нише. Јужна ниша, ближа поменутом зиду, очишћена је од шута и том приликом су на њеном зиду, *in situ* констатовани остаци полихромне фреске сликане црном, тамноцрвеном, наранџастом и плавом бојом на окер основи. У перспективи предста-

вљено квадратно поље уоквирено је врежама и фигуралним мотивима (?) црвене и плаве боје (сл. 3).

У јужној просторији Галеријевих терми отворена је дијагонално постављена сонда 1/08, правца северозапад–југоисток, димензија 7,80 x 2 m (Пл. 2).

У овој сонди, испод северног зида јужне просторије терми, од коте 185,90 m, констатован је зид старије грађевине, правца исток–запад, очуван у темељној зони и једном реду тесаника, везаних кречним малтером у надземној зони. Темељ, дебљине 0,90 m, носио је зид дебљине 0,65 m. Дно темеља је на коти 184,60 m. Овај старији зид послужио је као фундамент преградног зида између јужне просторије са хипокаустом и тепидаријума Галеријевих терми. Темељ западне фасаде терми уклопљен је са поменутиим старијим зидом у северозападном углу јужне просторије терми.

Уз југоисточну страну сонде, откривен је део полукружно закривљеног зида старије грађевине у темељној зони, на коти 185,80 m, са остацима једног реда тесаника надземног дела зида. На основу откривеног дела зида, није било могуће реконструисати његову функцију.

На правцу зида откривеног у сонди 1/08, дуж спољне стране западне фасаде терми, отворена је сонда 2/08, правца север–југ, димензија 3 x 2 m (Пл. 2). У овој сонди откривен је наставак поменутог зида, ка западу, где је у западном профилу ископа Сектора терми исти очуван у надземном делу у висини око 1 m.

План 2. Генерални план Сектора њерми 2008. године, сонде 1–5
 Plan 2. General Plan of the Section of thermae in 2008, probes 1–5

Сл. 9. Сонда 2/08, зид старије грађевине и водоводна цев испод западне фасаде Галеријевих њерми, са северозапада

Сл. 10. Сонда 3/08, просторија старије грађевине на простору тепидаријума Галеријевих њерми, са истока
 Fig. 9. Probe 2/08, the wall of the earlier building and ceramic water pipe under the west façade of galerius' bath, from the northwest

Fig. 10. Probe 3/08, a room of the earlier building below tepidarium of Galerius' bath

Сл. 11. Сонда 4/08, зид источне фасаде старије грађевине испод калдаријума и на простору између калдаријума и фригидаријума Галеријевих терми, са севера

Сл. 12. Сонда 4/08, зидови старије грађевине у темељној зони калдаријума и фригидаријума Галеријевих терми, са североистока

Fig. 11. Probe 4/08, wall of the eastern façade of the earlier building under caldarium and in the space between caldarium and frigidarium of Galerius' bath, from the north

Fig. 12. Probe 4/08, the walls of the earlier building in the foundation of caldarium and frigidarium of Galerius' bath, from the northeast

Међутим, испод западне фасаде терми и на откритом делу у сонди 2/08, зид је очуван у темељној зони и једном реду тесаника, као и у сонди 1/08. Евидентно је овај зид послужио као фундамент терми, а на њему је подигнут и пиластар западне фасаде. Овај пиластар негирао је керамичку водоводну цев, која се пружа у правцу север–југ, а лежи на описаном зиду старије грађевине. Овај водовод представља међуфазу између старије грађевине и изградње јужне просторије терми и може се довести у везу са водоводним каналом А, истраженим 2004–2005. године на простору јужно и југоисточно од Галеријевог купатила (сл. 9).⁸

У сонди 2/08, осим фрагмената праисторијске керамике, готово да није било археолошких налаза.

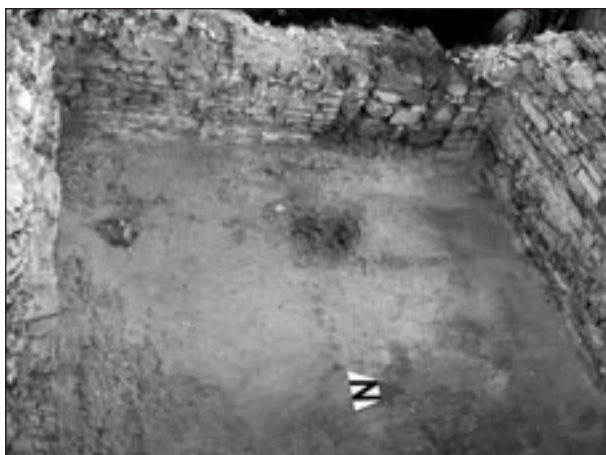
Простор улаза из тепидаријума у судаторијум је за потребе конзерваторских радова сондиран 2005. године, када је откривен старији зид правца исток–запад и зид правца север–југ, као и њихов спој, угао. На овом простору отворена је сонда 3/08, димензија 3,85 x 3,85 m, до улаза у калдаријум Галеријевих терми (Пл. 2).

У овој сонди откривена су три зида, која чине просторију са ојачањима на југозападном и северо-западном углу. Просторија је припадала старијој грађевини и пружала се испод калдаријума све до источне фасаде терми. Јужни зид ове просторије у ствари је наставак зида правца исток–запад, откривеног у сондама 1/08 и 2/08. Западни зид просторије је један од преградних зидова у оквиру старије грађевине, а ојачан је великим каменим квадерима на јужном и северном крају у време изградње Галеријевих терми, највероватније да би носио ступце или стубове неког портала (улаза у калдаријум ?) или галерије првог спрата (сл. 10).

У културним слојевима у сонди 3/08 нађено је мало фрагмената римске и праисторијске керамике, те неколико уломака стакла.

Дуж источне фасадае Галеријевих терми, од југоисточног зида калдаријума до североисточног

⁸ Петковић 2008а, Сл. 5 и 6; Петковић 2008б, Сл. 1, 3 и 5.

Сл. 13. Сонда 5/08, унутрашњост и источної ризалита пилона старије грађевине са зазиданим улазом на западном зиду, са истока

Сл. 14. Сонда 5/08, унутрашњост и источної ризалита пилона са зазиданим прозорима на јужном зиду, са севера

Fig. 13. Probe 5/08, inside of the east tower of pylon of the earlier building, with the walled entrance on the west wall, from the east

Fig. 14. Probe 5/08, inside of the east tower of pylon of the earlier building, with the walled windows on the south wall, from the north

зида фригидаријума, отворена је сонда 4/08, правца север–југ, димензија 9,5 x 1,5 m (Пл. 2).

Јужни крај сонде ослањао се на северну страну остатака подијума, старијег од Галеријевих терми, откривеног 2005. године.⁹ Испод источне фасада терми откривен је зид старије грађевине, који је послужио као фундамент Галеријевог купатила. Овај зид, који чини источну фасаду старије грађевине, има малу девијацију ка западу у односу на правац север–југ (северсеверозапад–југоисток), у темељној зони је ширине од 1,20 m, а у надземном делу, очуваном у једном или два реда тесаника 0,90 m (сл. 11). На простору између калдаријума и фригидаријума Галеријевих терми овај зид је знатно оштећен. Међутим, апсида фригидаријума лежи на његовом делу, који је најбоље очуван у надземном делу (круна зида на коти 185,50 m) (сл. 12).

Северни зид калдаријума фундиран је на северном зиду просторије старије грађевине, откривене у сонди 3/08, такође, јужни зид фригидаријума је фундиран на зиду старије грађевине, који се пружа у правцу исток–запад, а само део источног зида терми, између ова два базена, лежи на новоизграђеном темељу. Круне зидова старије грађевине налазе се на котама 185,00 m–185,50 m, док им је дно темеља у просеку на коти 184,50 m (Пл. 2, сл. 12).

У првом слоју испод нивоа Галеријевог купатила (слој G) у сонди 4/08 нађени су фрагменти керамичких и стаклених посуда III–IV века, делови мермерних оплата, мозаичких каменних и стаклених коцкица и уломци прозорског стакла. У слојевима који следе (слојеви H и I) јавља се праисторијска керамика гвозденог и бронзаног доба.

Западно од Галеријевих терми отворена је сонда 5/08, правца исток–запад, димензија 14 x 5 m, која је обухватила раније делимично истражену тзв. „Касноантичку грађевину са портиком“. Наиме, претпоставили смо да је поменута грађевина у ствари део старије грађевине, негиране изградњом Галеријевих терми, делом истражене у сондама 1/08–4/08. На то су указивали њени зидови видљиви у западном профилу ископа Сектора терми и њен портик, уз који је накнадно уклопљен јужни портик теменоса „Великог храма“. Такође, реконструкција плана њене основе са портиком и пилоном, који је фланкиран ризалитима квадратне основе (5 x 5 m), и великим средишњим атријумом, око кога су распоре-

⁹ Петковић 2008b, 66, Сл. 2.

¹⁰ Petković 2011, 174–186, Pl. 4.

ђене мање просторије, од којих су неке констатоване у сондама 3/08 и 4/08, указивао је на ову могућност. При томе, зид правца исток–запад, делимично откривен у сондама 1/08–4/08, највероватније представља јужну фасаду ове грађевине (Пл. 2).¹⁰

Прво је очишћен и докопан до пода од квалитетног белог кречног малтера источни ризалит пилона. Тада је констатовано да су у касноантичком периоду зазидана врата (ширине 1,2 m) на његовом западном зиду и два прозора (ширине 0,5 m) на јужном зиду (сл. 13–14). У слоју мрке земље изнад малтерне поднице нађена је велика количина делова фрески, сликаних широким дијапазоном боја (жута, наранџаста, црвена, пурпурна, љубичаста, плава, тиркизна, зелена, окер, смеђа, црна и бела). Такође, на источном зиду констатована је малтерна подлога за фреске, што значи да су зидови ове просторије били богато украшени. Оскудни налази из слоја мрке земље изнад пода могу се датовати у III–IV век.

Јужно од источног ризалита пилона на коти 187,70 m констатован је ниво од мрког набоја са траговима већих дирека (**ниво а**), који је део поднице средњевековне куће 1/08.

На простору јужно од пилона и у западном ризалиту пилона констатован је ниво црвеномрког набоја са траговима паљевине на котама 187,70 m (на западу) – 187,40 m (на истоку), означен као **ниво б**. Одговарајући **слој В** који га прекрива садржи измене средњевековне (X–XI в.) и рановизантијске (VI в.) налазе.

Ископавањима на простору између ризалита констатовано је да је у VI веку портал пилона зазидан великим каменим блоковима у техници сувозидом (сл. 15). Тако је негиран сам пилон, као и портик ове грађевине. Са овом фазом градње може се повезати апсида базилике, сада обрушена, а откривена 80-их година прошлог века западно од Галеријевих терми (Пл. 2). Она је била изграђена у истој техници као поменути зид који је затворио пилон.

У западном ризалиту испод нивоа **б**, црвеномрког набоја, следи слој жутомрке земље (**слој С**), који садржи рановизантијске налазе VI века. Овај слој покрива **ниво с**, квалитетну малтерну подницу жућкастобеле боје. У овој фази обнове грађевине са пилоном, на западном зиду западног ризалита пробијена су врата, док су стара врата на јужном зиду зазидана још у претходном, касноантичком периоду.

Сл. 15. Сонда 5/08, источни ризалит и унутрашњи улаз пилона зазидан сувозидом, са запада

Сл. 16. Сонда 5/08, ниво с у западном ризалиту пилона, са пробијеним улазом на западном зиду и зазиданим улазом на јужном зиду, са североистока

Fig. 15. Probe 5/08, the east tower of pylon and the inner gate of pylon, closed with a drywall, from the west

Fig. 16. Probe 5/08, horizon c inside the west tower of pylon, with the breached entrance on the west wall and walled entrance on the south wall, from the northeast

Сл. 17. Сонда 5/08, ниво с, сувозид паралелан са западним зидом западног ризалита пилона, са јуџа
Сл. 18. Сонда 5/08, пилон са ризалитима старије грађевине, са јуџа

Fig. 17. Probe 5/08, horizon c, a drywall parallel to the west wall of the west tower of pylon, from the south
Fig. 18. The pylon with towers of the earlier building, from the south

Пошто је малтерна подница била веома оштећена дуж јужног зида западног ризалита, овде је начињен њен пресек и пресек слоја испод ње (слој D) у правцу исток–запад, све до следећег нивоа од набоја, са интензивним траговима паљевине (ниво d). Констатовано је да су врата на јужном зиду западног ризалита зазидана са овог нивоа (сл. 16).

У слоју D нађени су археолошки налази датовани у другу половину IV – прву половину V века, бронзани новчићи IV века, а на самом поду керамичке посуде *in situ*, што указује да је грађевина обновљена на нивоу d страдала у пожару, када је и напуштена на дуже време.

Паралелно са западним зидом западног ризалита пилона констатован је зид од ломљеног камена и тегула везаних глином, који се пружао све до јужног портика теменоса „Великог храма“, на чијем је простору крајем 80-их година прошлог века истражен

део рановизантијске грађевине, тзв. „блатаре“ (сл. 17).¹¹ На овом ступњу истражености тешко је рећи којој фази градње припада овај зид, односно да ли припада рановизантијском или средњовековном периоду.

Археолошка ископавања су 2008. године завршена на нивоу III века (нивоу прве фазе грађевине са пилоном) у самом пилону између ризалита и у источном ризалиту, док је истраживање западног ризалита планирано за наредну кампању (сл. 18).

По завршетку ископавања у кампањи 2008. године јако оштећени зидови ризалита пилона су прелиминарно конзервирани, док су сонде 1/08–4/08 затрпане ситном ризлом до нивоа пода Галеријевог градње. Такође, извршена је конзервација зидова фригидарујума западно од аподитеријума терми и начињена је заштитна конструкција за прелиминарно конзервирану фреску у полукружној ниши.¹²

¹¹ Документација Археолошког института. Такође, захваљујем се др Ђорђу Јанковићу на усменом обавештењу о истраживању овог објекта.

¹² Конзерваторске радове извео је Републички завод за заштиту споменика културе из Београда, под руководством г. Бране Стојковић-Павелке. Прелиминарну конзервацију фреске извео је г. Владимир Рашић, конзерватор-саветник Републичког завода за заштиту споменика културе.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Капуран 2008 – А. Капуран, Прилог праисторијској стратиграфији Феликс Ромулијане у светлу нових налаза (A Contribution to Praehistoric Stratigraphy of Felix Romuliana in the Light of New Finds), Гласник Српског археолошког друштва 24/2008, 245–264.

Петковић 2008а – С. Петковић, Ископавања на локалитету Гамзиград – *Romuliana*, 2004. године (Archaeological Excavation in Gamzigrad – *Romuliana*, 2004), Археолошки преглед, нова серија, 2/3 (2004/2005), Београд 2008, 61–63.

Петковић 2008б – С. Петковић, Ископавања на локалитету Гамзиград – *Romuliana*, 2005. године (Archaeological Excavation in Gamzigrad – *Romuliana*, 2005.), Археолошки преглед, нова серија, 2/3 (2004/2005), Београд 2008, 64–67.

Petković 2011 – S. Petković, Roman Settlement on Gamzigrad Prior to the Imperial Palace *Felix Romuliana*, *Starinar LXI/2011*, 171–190.

Summary:

SOFIJA PETKOVIĆ, Institut of Archaeology, Belgrade
ALEKSANDAR KAPURAN, Institut of Archaeology, Belgrade

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT GAMZIGRAD – ROMULIANA IN 2007–2008

Key words. – Eastern Serbia, Zaječar, Gamzigrad, systematical excavations, Late Roman period, *Felix Romuliana*, *thermae*, porch, prehistory.

Systematical archaeological excavations at the site Gamzigrad – *Felix Romuliana* continued in 2007–2008 in the south-eastern part of the fortified imperial palace, in the section of the *thermae* according to the plan of archaeological research for this site (2005–2009).

In 2007, squares L^{XXIV}, M^{XXIV}, M^{XXIII} and M^{XXII}, which were investigated in 2005 to the horizon c, dated to the end of the 5th and the beginning of the 6th centuries, were completely excavated to the level of the porch of the earlier fortification of *Romuliana* (Plan 1).

The stratigraphy of the cultural layers in these squares is as follows (Fig. 1):

- Below horizon c there is a layer of construction rubble mixed with brownish-yellow, clay like, sandy soil, 50–75 cm thick, comprising the finds dated in the last quarter of the 4th–5th centuries, **layer D**;
- The level of layer D is **horizon d**, where a structure destroyed in a conflagration, **house 1/07**, was discovered in squares M^{XXII} and M^{XXIII}. It could be dated, on the basis of the preserved household (pottery, metal and antler items, coins, etc.), from the last quarter of the 4th to the middle of the 5th century;
- **Horizon d 1** is a mortar floor discovered beneath horizon d, which presents the earlier phase of house 1/07;

- **Horizon d 2** is the earliest mortar floor inside the house 1/07, covered with a later mortar floor (horizon d 1) and a levelling layer of yellow sand and gravel, which comprises the finds dating also to the last quarter of the 4th to the middle of the 5th centuries;
- **Layer E**, 15–40 cm thick, is below horizon d, comprising dark brown soil with rubble and lenses of soot at the bottom, together with finds dated to the second half of the 4th century;
- **Horizon e** is covered with layer E, and spread across all the squares which were investigated to the south and to the east of Galerius' bath, where 8 large postholes, which outlined a space 7 x 3 m large and probably some kind of porch, were found along with two furnaces and two pits;
- **Layer F**, about 30 cm thick, is the substructure of horizon e and it comprises crushed stone and pebbles mixed with lime mortar, and in places has a levelling of reddish-brown sand. Finds here were dated to the end of the 3rd and the first half of the 4th centuries;
- **Horizon f** is a mortar floor of the later fortification of *Felix Romuliana* at a level of 184.75 m in the west and 184.55 m in the east (an average level of 184.64 m), which was interrupted by a trench running in an east–west direction along the southern section of squares L^{XXIV}–M^{XXIV}.

The trench was filled with soot, small rubble and reddish-brown sand and comprised a large amount of artifacts, such as pottery and glass fragments, metal and bone items and coins dated to the second half of the 3rd century (Fig. 4).

- **Layer G** consists of dark brown and yellowish-brown clay with small rubble and soot. It was a levelling layer above the intense construction rubble from the previous horizon and a substructure of horizon f. This layer comprised archaeological finds dated to the end of the 3rd and the first half of the 4th centuries and to the prehistoric period (Early Iron Age);
- **Horizon g** is a mortar floor of the porch of the southern and eastern rampart of the earlier fortification of *Romuliana*. 4 pillars of the eastern porch (pillars 1–4, discovered in 2004–2005), a corner pillar in an L-shape (pillar 5) and one pillar of the southern porch (pillar 6) have been ascertained. From this level the water and sewage canals were dug (Fig. 5).

In squares K^{XXII}–^{XXIII} a trench, measuring 4 x 2 m, in an east–west direction, was opened which aimed to investigate the layers beneath the Roman horizon g. The stratigraphy in this trench is as follows:

- **Layer G** at a level of about 184.53 m;
- **Layer H**, about 35 cm thick, is greenish-yellow clay in which Roman canals were buried, comprising the fragments of the Early and Late Iron Age pottery and fragments of reddish rammed earth (Fig. 2);
- **Layer I**, about 20cm thick, is greenish-brown clay, comprising the scarce fragments of the Early and Late Iron Age pottery;
- **Virgin soil** consists of yellow clay starting from a level of 184.00 m in the west and of 183.60 m in the east.

In 2008, the remains of an earlier building were discovered beneath the floor of the *apodyterium* of Galerius' bath found in 2002 and below the foundation of the *sudatorium* and the *tepidarium* of the same structure, which were found in 2005. Also, for the purposes of conservation and restoration of the *thermae*, an apsidal room next to the west wall of the apodyterium, so called "Galerius' dressing room", was completely filled with construc-

tion rubble, among which was found a part of an abraded vault (Fig. 6).

Excavations proved that the apsidal room had been a pool with cold water, a *frigidarium*, which was twice renovated and was decorated with mosaic made of black, white and grey stone cubes (Fig. 7). The phases of reconstruction of the *frigidarium* could also be noticed in its eastern wall (Fig. 8). Also in the rubble inside the pool, glass mosaic cubes of deep blue and golden colours were discovered, indicating the decoration of the vault. In the latest phase, two pillars were constructed to carry the stairs made of stone slabs (Fig. 8). The earliest phase of this room, which had a rectangular layout and a mortar floor, could be part of the building dating back to before Galerius' bath (Plan 2).

During the cleaning of the eastern wall of the *frigidarium*, a semicircular niche with a fresco decoration of geometrical and figural motives, painted in black, dark red, orange and blue on an ochre surface, was discovered (Fig. 3).

Under Galerius' bath, a large earlier building was investigated (trenches 1–5/08). Only its foundation zone is preserved. The walls of the Imperial bath were founded on the earlier walls, which were 0.65 m thick and had foundations which were 0.90 m thick (Plan 2).

The pilaster of the west façade of the *thermae* was also founded on the earlier wall, but it destroyed a water canal (canal A discovered inside the south room of Galerius' bath in 2004), which was constructed after the earlier structure and before the Imperial bath (Fig. 9).

It is interesting that the part of the earlier building to the west of the *thermae* was not demolished during the construction of the Imperial residence. It was adapted and incorporated into the plan of the fortified palace.

The original construction was a large public building, probably the *principia*, with a row of rooms around a large courtyard, the *atrium*. The entrance, which had a porch and a pylon with two square towers and thresholds made of stone slabs, was in the north. (Figs. 10–14) Previously, this building was mistakenly dated to the 4th–5th centuries, because it had been reused in Late Roman and Early Byzantine periods. (Figs. 15–18) However, based on the results of the new research, it could be dated to the 3rd century.¹

¹ See: Petković 2011.